

معنای لغوی و اصطلاحی

اشتغال در لغت به معنای به کاری پرداختن و به کاری سرگرم بودن است همچنین توجه قبلی به کسی یا کاری را گویند.^۱

معنای اصطلاحی اشتغال:

الف) اشتغال به معنای حضور در ساختار اجتماعی، آن هم به دلیل بهره‌وری اقتصادی

ب) اشتغال به معنای دارا بودن سهم تأثیر در تکامل جامعه^۲

تاریخچه اشتغال:

الف) باورهای دینی: برای بررسی باورهای دینی مهم‌ترین منبع قرآن کریم است که در قرآن احکام اسلامی در خلال مباحث فقهی و قانونی مطرح می‌گردد و گاهی هم در ضمن امثال قصص در آیات الهی دیده می‌شود.^۳

ب) باورهای فرهنگی: فرهنگ مجموعه‌ای از باورهای دینی، سنت‌های اجتماعی، سلیقه‌های فردی و قومی و نژادی و عادات تاریخی است که به طرزی عجیب با یکدیگر آمیخته‌اند و تفکیک آن‌ها از یکدیگر دشوار است.^۴

پیشینه اشتغال:

۱- زن در تمدن‌ها و شریعت‌های قبل از اسلام:

این تمدن‌ها عبارتند از: ۱- تمدن یونان ۲- تمدن سومر ۳- تمدن مصر ۴- تمدن هند ۵- تمدن چین ۶- تمدن ژاپن ۷- تمدن ایران باستان و ۸- تمدن یهود

بررسی این تمدن‌ها تا حدودی موقعیت و جایگاه تاریخی زن را برای ما تبیین می‌کند.

در دوره‌ای ارزش زن در ردیف حیوان و ابزار و کالاست در دوره‌ای دیگر تنها برای اطفای شهوات از او استفاده می‌شود و در تمدنی دیگر زن هیچ اختیار و استقلالی ندارد و نه می‌تواند دانشی بیاموزد و در قبایل نیمه وحشی هم معتقد بودند که زن از مخلوقات شیطان است که روح انسانی ندارد و آزارش را بهترین عمل در پیشگاه خداوند می‌دانستند.^۵

یکی از این تمدن‌ها، تمدن یهود است که مشاغل زیادی در این تمدن جزء فعالیت‌های زنان است.

از جمله این مشاغل: الف) سقایی و آبکشی ب) قابلگی و دایگی ج) شیردهی د) شبانی و گله‌داری و پرستاری ه) آسیاب کردن ی) خوشه‌چینی ل) نخ ریزی د) طباحی و عطرکشی ز) پیشگویی و کهنات که بعضی از این

مشاغل با اسلام مشترک می‌باشد اما چند مورد از آنها مخصوص تمدن یهود است و با اسلام اختلاف دارد مانند کهنات و پیشگویی

۲- زن در جاهلیت نخستین:

یکی از دردناکترین پدیده‌های عصر جاهلیت، پدیده (زنه به گور کردن دختران) است که در آیات قرآن بدان پرداخته شده است.

۳- اشتغال زن در اسلام:

در دین مبیین اسلام، زنان استقلال اقتصادی دارند و سود حاصله از تلاش اقتصادی آن‌ها برای خودشان است و حق مالکیت دارند و بانوان می‌توانند در فعالیت‌های اجتماعی مشارکت داشته باشند.

از جمله مشاغلی که زنان در صدر اسلام عهده‌دار آن بودند عبارتند از: ۱- سقایی و آبکشی ۲- شغل دایگی ۳- شیردهی ۴- شبانی ۵- پرستاری ۶- تجارت و فروشندگی ۷- بافندگی و خیاطی ۸- ریسندگی ۹- نجاری ۱۰- طبابت ۱۱- صنایع دستی ۱۲- آرایشگری^۶

۴- سوابق تاریخی (اشتغال زن در ایران):

۴-۱) اشتغال زن در عهد کهن (دوره پیش از تاریخ)

در اجتماعات ابتدایی قسمت اعظم ترقیات اقتصادی به دست زنان اتفاق افتاده است نه به دست مردان^۷

۴-۲) اشتغال زن در عهد اول و عهد قدیم:

الف) دوره مادها ب) دوره هخامنشیان ج) دوره اشکانیان د) دوره ساسانیان

که در این دوره‌ها زنان به انجام امور خانه و نگهداری فرزندان و کار و زراعت مشغولند و زنان از نظر زاییدن فرزند اهمیت زیادی دارند. زنان به فعالیت‌های تولیدی و اقتصادی مشغول بودند. زنان شخصیت حقوقی نداشتند و شیء تلقی می‌شدند.^۸

۴-۳) اشتغال زن در عهد دوم (ظهور اسلام تا دور صفویه):

در این دوره (ظهور اسلام) پیامبر گرامی تغییراتی را در موقعیت زن ایجاد کرد و زن را از پایین‌ترین موقعیتی که داشت به اوج تعالی انسانی رساند.^۹

۴-۴) اشتغال زن در عهد سوم (دوره صفویه تا آغاز مشروطیت):

الف) دوره صفویه ب) دوره قاجار

در این دوره‌ها نقش زنان به کارهای خانه محدود می‌شد و زنان برای بعضی کارها فقط اجازه خارج شدن از خانه را داشتند. و همچنین زنان در بعضی کارها فعالیت‌های اقتصادی داشتند.^{۱۰}

۴-۵) اشتغال زن در عهد چهارم (معاصر)

الف) دوره مشروطیت تا پهلوی (ب) دوره پهلوی

در این دوره‌ها تحولات زیادی ایجاد شده زنان در وقایع سیاسی شرکت داشتند زنان به مدارس رفتند برای تحصیل کردن و دارالمعلمیات برای تربیت آموزگاران زن تأسیس شد و شغل معلمی در مدارس رواج پیدا کرد. انجمن‌های فرهنگی و اجتماعی زنان تأسیس شد و زنان به طور کلی در همه عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی شرکت کردند.

۴-۶) دوران انقلاب اسلامی:

امام خمینی حفظ شئون اسلامی را در فعالیت‌های زنان مبنا قرار داد و در چهارچوب این اصل بر فعالیت‌های زنان تأکید کرد.^{۱۱}

انگیزه‌ها و عوامل و پیامدهای اشتغال:

الف) اقسام اشتغال:

۱- اشتغال زن در بیرون از منزل ۲- اشتغال زن در درون منزل

۱- اشتغال زن در بیرون از منزل:

الف) کار پاره وقت (ب) کار نیمه وقت (ج) کار تمام وقت

۲- اشتغال زن در درون منزل:

الف) همسر داری (ب) فرزند داری (ج) خانه داری^{۱۲}

ب) انگیزه‌ها و عوامل اشتغال زن:

الف) شرایط فرهنگی و اجتماعی (ب) تحصیلات (ج) تأمین نیازهای مادی (د) کسب منزلت اجتماعی (ه) افزایش اوقات فراغت (و) اصلاح نگرش‌های فرهنگی نسبت به زنان

ج) آثار و پیامدهای اشتغال:

۱- آثار و پیامدهای مثبت:

- ۱-۱) بهره‌مندی جامعه از توان و تخصص زن: پرداختن به کار بیرون از منزل و استفاده از دانش و تخصص زن نه تنها موجب بهره‌وری از منابع نیروی انسانی است بلکه پاسخ به برخی نیازهای افراد جامعه است.
 - ۲-۱) ارتقاء سطح فرهنگی خانواده
 - ۳-۱) افزایش رفاه خانواده
 - ۴-۱) بهبود موقعیت فرزندان: زنان شاغل به دلیل حضور در صحنه‌های مختلف، روش‌های برخورد با مسائل مربوط به فرزندان را بیشتر آموخته‌اند و حساسیت آن‌ها نسبت به وضعیت تحصیلی و تربیتی فرزندان‌شان بیش از زنان خانه‌دار است.
 - ۵-۱) کاهش نرخ باروری: در زنان شاغل تعداد فرزندان به نحو محسوسی کمتر از زنان خانه‌دار است.
 - ۶-۱) رضایت روحی و روانی: زنان شاغل به علت روابط گسترده اجتماعی، واقع بین‌تر از زن غیرشاغل بوده و با زندگی بهتر کنار می‌آید.
 - ۲- آثار و پیامدهای منفی:**
 - ۱-۲) تحمیلی طاقت‌فرسا در زنان: پذیرش اشتغال برای زنان به معنای زیر بار مسئولیتی مضاعف رفتن و قبولی نقش‌های منفرد و احياناً متعارض در زندگی است.
 - ۲-۲) اذیت و آزار جنس زنان در محیط کار
 - ۳-۲) سست شدن کانون خانواده
 - ۴-۲) اشتغال زن و مسأله بیکاری: یکی از معضلات در جامعه بیکاری است و بدیهی است که زنان با اشتغال در جامعه، بسیاری از فرصت‌های شغلی را به خود اختصاص می‌دهند.^{۱۳}
 - ۵-۲) مشکلات عاطفی و تحصیلی فرزندان
 - ۶-۲) خستگی به واسطه کار مضاعف خانه و خارج از خانه
 - ۷-۲) نارضایتی شوهران
 - ۸-۲) تحقیر زنان در برخی مشاغل: زنان امروزی برای بعضی مشاغل مناسب‌تر از مردان هستند.
- دلایل این امر عبارتند از:
- ۱- مزد کمتر و سر به راهی بیشتر ۲- مهارت‌های مرتبط با وظایف خانگی

۳- جاذبه زنانه

۹-۲) آسیب به سلامتی و شادابی زن^{۱۴}

(د) موانع و محدودیت‌های اشتغال:

۱- موانع فرهنگی:

ارزش‌ها و باورهای فرهنگی رایج در یک جامعه، تأثیر مستقیمی بر میزان اشتغال زنان داشته است.

از مهم‌ترین موانع فرهنگی:

۱- باورهای غلط اجتماعی مبنی بر عدم مشارکت زنان در فعالیت‌ها

۲- عدم آگاهی زنان ایرانی نسبت به حقوق شهروندی خود

۳- عدم آگاهی زنان از زمینه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی موجود بر فعالیت

۴- بالاتر بودن نرخ بی‌سوادی زنان نسبت به مردان

۵- پایین بودن درصد متخصصین و دارندگان مدارج علمی در بانوان نسبت به مردان

۲- موانع اجتماعی

۳- موانع اقتصادی:

در خصوص موانع اقتصادی مشارکت زنان به سه عامل مهم اشاره می‌کنیم:

۱- کارخانه‌داری بدون دست‌مزد ۲- درآمد اقتصادی کارهای خارج از منزل ۳- نوع مشاغل

۵- راهکارهای نهادینه کردن مشارکت زنان:

اگر می‌خواهیم زنان وارد عرصه اجتماع شوند باید اقداماتی انجام دهیم:

۱- به نقاط مثبت و ظرفیت‌های وجودی زن توجه کنیم.

۲- در برنامه‌ریزی‌ها و اقداماتمان در نظام اداری برای زنان فعالیت‌هایی را در نظر بگیریم.

۳- زنان نیز می‌توانند خود با ایجاد سازمان‌های غیردولتی خیرخواهانه، گام بزرگی را در زمینه مشارکت بردارند.

۴- دولتمردان کشور بایستی با سیاستگذاری‌های خود فضای لازم را برای به وجود آوردن چنین سازمان‌هایی

فراهم کنند.^{۱۵}

اشتغال زن در قوانین اسلامی

نقش قوانین در کشورها بسیار تأثیرگذار و تعیین کننده می‌باشد و اگر با توجه به مقتضیات زمان و مکان و شرایط جامعه وضع گردد، می‌تواند تا حدی موجب ارتقای کمی و کیفی کشور شود.

۱- حق اشتغال زوجه

۱-۱) حق اشتغال زوجه در اسلام: (الرجال نصیب مما اكتسبوا و للنساء نصیب مما اكتسبن ...) برای مردان و زنان از آن چیزی که کسب می‌کنند بهره‌ای است.^{۱۶}

۱-۲) حق اشتغال زوجه در قوانین

۱-۲-۱) حق اشتغال در قانون اساسی: اصل ۲۱ قانون اساسی: (دولت موظف است حقوق زن را از تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید)

۱-۲-۲) حق اشتغال در قوانین عادی: ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی: (شوهر می‌تواند زن خود را از حرفه یا صنعتی که منافعی مصالح خانوادگی یا حیثیات خود یا زن باشد منع کند).^{۱۷}

۲- محدودیت‌های اشتغال زوجه:

۲-۱) محدودیت‌های عمومی: منظور از محدودیت‌های عمومی، شرایطی است که در قانون برای حق اشتغال اشخاص پیش‌بینی شده، این قوانین کلی است و اختصاصی به زن یا مرد ندارد.

۲-۲) محدودیت‌های ناشی از جنسیت:

۲-۲-۱) ممنوعیت قضاوت: در قوانین اسلامی آمده قضاات از میان مردان واجد شرایط انتخاب می‌شوند.

۲-۲-۲) محدودیت اشتغال در نیروی مسلح: زنان فقط در مشاغل درمانی و بهداشتی نیروهای مسلح استخدام شوند.

۲-۳) محدودیت‌های ناشی از زوجیت: در قوانین موضوعه جمهوری اسلامی ایران برای اشخاص متأهل نیز محدودیت‌هایی پیش‌بینی شده.^{۱۸}

۳- حدود اختیارات زوج:

۳-۱) ماده ۱۱۰۵ قانون مدنی: (در روابط زوجین ریاست خانواده از خصائص شوهر است)

به استناد به این ماده زن بدون اجازه شوهر حق اشتغال در بیرون از منزل را ندارد اگر هم بدون اجازه از منزل خارج شود ناشزه شده و آثار نشوز بر فعل وی بار خواهد شد.

۱-۳-۱) بررسی فقهی ماده ۱۱۰۵ قانون مدنی: مشهور فقهای امامیه معتقدند: رضایت شوهر در هنگام خروج از منزل لازم است.^{۱۹}

۱-۳-۲) بررسی حقوقی ماده ۱۱۰۵ قانون مدنی: حقوقدانان در این خصوص دو نظر دارند: بعضی معتقد به نظر فقها شدند و قائل به ریاست شوهر هستند و بعضی دیگر معتقدند: (زن می‌تواند به هرکاری اشتغال ورزد که منافعی با وظایف زناشویی، نباشد مگر شوهر که ریاست خانواده را عهده دار است آن را منافعی با مصالح خانوادگی و حیثیت زن یا خود تشخیص دهد، در این حال می‌تواند زن را منع کند).^{۲۰}

۲-۳) ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی: (حق مرد در ممانعت از اشتغال همسر مطلق نیست. لذا لازم است. حدود اختیار زوج در این مورد بررسی گردد.

۱-۲-۳) عدم مخالفت با اشتغال زوجه: مطابق قانون، زوج حق منع اشتغال همسر را به طور مطلق ندارد. تنها در صورتی که منافعی مصالح خانوادگی یا حیثیات زوجین باشد و می‌تواند منع کند.

۲-۳-۲) مغایرت شغل زوجه با مصالح خانوادگی: ۱- سستی بنیان خانواده ۲- اختلال در تربیت فرزندان ۲-۳-۲-۲) تنافی شغل زوجه با حیثیات زوجین: این تنافی ممکن است فردی با نگاه مادی محض و بدون لحاظ موقعیت اجتماعی خود یا همسر شغلی را برگزیند. در این صورت مرد حق دارد با آن مخالفت کند.^{۲۱} ۲-۳-۲-۳) ضابطه تشخیص: برای تشخیص منافات داشتن شغل زن با مصالح خانواده با حیثیات زوجین معیار ثابتی وجود ندارد و نمی‌تواند چهارچوب معینی را بیان نمود و اخلاق عمومی و وضع هر خانواده در این داوری موثر است.^{۲۲}

۳-۳) ماده ۱۸ قانون حمایت خانواده: (شوهر می‌تواند با تأیید دادگاه، زن خود را از اشتغال به هر شغلی که منافعی مصالح خانوادگی یا حیثیات خود یا زن باشد منع کند زن نیز می‌تواند از دادگاه چنین تقاضایی نماید. ۱-۳-۳) تحلیل حقوقی ماده ۱۸ قانون حمایت خانواده:

۱-۳-۳-۱) لزوم تأیید دادگاه: تشخیص منافات شغل یا مصالح خانوادگی به دادگاه موکول می‌شود.

۲-۳-۳-۱-۲) حق زوج در مخالفت با شغل همسر

۳-۳-۱-۳) عدم اختلال در معیشت: دادگاه اگر اختلالی در معیشت خانواده ایجاد نشود مرد را از اشتغال به شغل مذکور منع می‌کند.^{۲۳}

۴- آثار مخالفت زوج:

اگر مرد در شرایطی با شغل همسرش مخالفت نماید. باید به دادگاه دادخواست دهد، در صورتی که ادعای

وی به تأیید دادگاه برسد، دادگاه حکم ترک شغل، صادر می‌کند، این حکم آثاری دارد.

۴-۱) ابطال تعهدات زوجه

۴-۲) لزوم جبران خسارت کارفرما: جبران خسارت در سه صورت لازم است:

۱- در قرارداد کارگر و کارفرما، جبران خسارت صریحاً پیش‌بینی شده

۲- قانون، جبران خسارت را لازم دانسته

۳- تعهد کارگر به جبران خسارت انجام گرفته

۴-۳) لزوم جبران خسارات زوجه: اگر زوجه با ترک شغل خساراتی را متحمل شود زوج مسئول جبران خسارت وی می‌باشد.^{۲۴}

۵- شرط اشتغال زوجه:

۵-۱) مفهوم شرط: معروفترین آن تعریف به (الزام) و (التزام) است.

۵-۲) اشتغال و انواع شرط

۵-۲-۱) اشتغال و شرط ضمن عقد: شرطی که در متن عقد ذکر شود (شرط ضمن عقد) نامیده می‌شود.

۵-۲-۲) اشتغال و شرط بنایی: شرطی که در خارج عقد ذکر شود، اگر مفاد شرط با موضوع قرارداد مرتبط باشد و عقد مبتنی بر آن منعقد شده باشد شرط بنایی نامیده می‌شود.

۵-۲-۳) اشتغال و شرط ابتدایی: شروطی که در خارج عقد ذکر می‌شود، اگر با موضوع قرارداد بی‌ارتباط و بیگانه باشد شرط ابتدایی نامیده می‌شود.

۵-۳) شرط اشتغال زوجه در آراء فقهای معاصر:

آنچه در خصوص اعتبار شرط ضمن عقد و شرط بنایی و نیز عدم اعتبار شرط ابتدایی اشتغال زوجه بیان شد با آراء فقهای معاصر هماهنگ است.^{۲۵}

اشتغال زن در جامعه‌شناسی:

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمودند:

آگاه باشید که همگی شما چون چوپان و همگی در برابر هم مسئولید.^{۲۶}

۱- تحلیل ساختاری خانواده و توجه به تفاوت نقش‌ها:

ساخت خانواده مجموعه نامرئی انتظارات عملکردی است که شیوه‌های مراوده یا میان کنش‌های اعضای خانواده را سامان می‌دهد خانواده سیستمی است که عملکرد آن از طریق الگوهای مراوده‌ای صورت می‌گیرد.

۲- تفاوت تکوینی زن و مرد:

الف) تفاوت‌های زیستی:

از نظر بیولوژیک (ساختار بدن) و فیزیولوژیک (کارکرد اعضا) تفاوت‌های زیر بین زن و مرد وجود دارد:

۱- دستگاه تولید مثل ۲- هورمون‌ها ۳- مغز و اعصاب^{۲۷}

ب) تفاوت‌های روانی:

تفاوت‌های روانی بسیاری میان زن و مرد وجود دارد که از نظر علم روان‌شناسی به اثبات رسیده است.

برخی تمایزات روانی زن و مرد:

۱- هویت در دختران برای صمیمیت و پسران برای استقلال رقابت، فردیت است.

۲- از نظر شخصیتی زنان حسودتر از مردان هستند، اعتماد به نفس کمتری دارند اما پرخاشگری مردان بیشتر است.

۳- مردها بیشتر به جنبه‌های سیاسی علاقه دارند و زن‌ها به مسائل اخلاقی

۴- مردان بیشتر از زنان به امور مادی و اقتصادی گرایش دارند.^{۲۸}

ج) تفاوت‌های رفتاری اقتصادی:

در ۷۵ درصد از ۲۲۴ قبیله سراسر دنیا چنین بوده: مردان به کارهایی مثل گله‌داری، صید ماهی، بریدن درختان، تله‌گذاری، کار در معادن، شکار، جنگ و... می‌پرداختند اما زنان در اموری مانند آسیاب دانه‌ها، آب‌کشی، آشپزی و جمع‌آوری مواد سوختنی و محصولات گیاهی، دوختن، بافتن لباس و... می‌پرداختند.^{۲۹}

اشتغال زن در روانشناسی:

خانواده نخستین کانون تربیت:

خانواده، اولین پایگاه تربیتی کودک است و زن و شوهر با ازدواج، این نهاد مهم تربیتی را تشکیل می‌دهند. هارلوک خانواده را یک سیستم متعامل و پیچیده تعریف می‌کند و هرچه بر تعداد خانواده افزوده می‌شود این سیستم پیچیده‌تر می‌شود.^{۳۰}

نقش والدین در تربیت فرزندان:

آیات و روایات زیادی بر نقش والدین تأکید می‌ورزد و این نشان می‌دهد که مسئولیت خانواده و پدر و مادر تنها تأمین غذا و لباس و بهداشت فرزندان نیست، بلکه باید به همه ابعاد وجودی فرزندان در مراحل مختلف تحول اهتمام داشته باشند و آنها را بر فطرت توحیدی و دینی تربیت کنند.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: فرزندان خود را مورد محبت قرار دهید و با آنها مهربان باشید و در برابر فرزندان تقوای الهی را مراعات کنید. به آنها احترام بگذارید و آداب نیکو به آنها بیاموزید.^{۳۱}

جایگاه فرزند در آیات و روایات: قرآن مجید در برخی از آیات فرزندان را با عنوان‌هایی هم چون (نور چشم) (زینت‌بخش زندگی) یاد کرده است.

پیامبر اسلام فرزند را گلی از گل‌های بهشت، جگر گوشه مؤمن، موجب شفاعت و آمرزش آنها می‌داند.^{۳۲}

اسلام و حقوق کودکان: اسلام وظیفه سنگینی را بردوش پدر و مادر قرار داده که نمی‌توان آن را نادیده گرفت زیرا تعلیم و تربیت از جمله حقوق کودک است.

نیازهای کودکان: همراه با نیاز به غذا، آب و پوشاک و مسکن نیازهای دیگری هم هست که باید برآورده شود. نیازها عبارتند از: ۱- نیاز به عشق و امنیت ۲- نیاز به تحسین و قدردانی ۳- نیاز به مسئولیت‌پذیری ۴- نیاز به کسب تجارب جدید

شکل‌های گوناگون اشتغال زوجین:

- ۱- زن و مرد به طور هم زمان و تمام وقت شاغل‌اند.
 - ۲- زن و مرد به طور هم زمان ولی نیمه وقت یا پاره وقت شاغل‌اند.
 - ۳- زن و مرد به طور متناوب شاغل‌اند یعنی نصف روز زن و نصف روز مرد
 - ۴- مرد شغل آزاد دارد و انعطاف‌پذیر و زن شغل اداری و انعطاف ناپذیر
 - ۵- مرد فقط شب‌ها شاغل است و زن روزها و بالعکس
- قسم سوم که اشتغال زوجین به طور غیر هم زمان است در همه ابعاد زندگی با هم همکاری داشته باشند این قسم ضرر کمتری را بر کودک وارد می‌کند.^{۳۳}

چند نمونه راهکار عملی برای از بین بردن فشار روحی زنان و مادران شاغل

- ۱- استراحت ۲- نفس کشیدن ۳- ورزش ۴- تقسیم وظایف^{۳۴}

پی نوشت:

- ۱- دهخدا، علی اکبر / لغت نامه دهخدا / زیر نظر دکتر محمد معین / موسسه دهخدا / ۱۳۳۸ / ص ۲۶۳۳
- ۲- مکنون، ثریا / وضعیت اشتغال زنان / یاس / فروردین ۱۳۸۱ / پیش شماره ۹
- ۳- ترکمانی، حسینعلی / خانواده / مهبط قرار و قوام / بنیاد اندیشه اسلامی / ۱۳۶۷
- ۴- اعزازی، شهلا / نگرشی بر تحلیل جنسیتی در ایران / مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری / ۱۳۸۰
- ۵- فتاحی زاده، فتحیه / زن در تاریخ و اندیشه های اسلامی / مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما / بوستان کتاب / قم: ۱۳۶۸
- ۶- جلیلی، محمدرضا / جایگاه زن در خانواده و اجتماع در اسلام و یهودیت / چاپ اول / انتشارات دستان / ۱۳۸۳
- ۷- روشن فر، مرضیه / زن، اشتغال، مالکیت / برگ زیتون / چاپ اول / ۱۳۸۲
- ۸- دورانت، ویل / تاریخ تمدن / چاپ پنجم / جلد ۲ / تهران: ۱۳۷۶
- ۹- ربیعی، محمدحسن / مشاهیر زنان ایرانی از آغاز تا مشروطه / انتشارات سروش / چاپ اول / ۱۳۷۴
- ۱۰- دلاواله، پیترو / سفرنامه / ترجمه شجاع الدین صفا
- ۱۱- روشن فر، مرضیه / زن، اشتغال، مالکیت
- ۱۲- منصورنژاد، محمد / زن و اشتغال / انتشارات جوان پویا / اسفند ۱۳۸۶
- ۱۳- محتشمی، بتول / فصل نامه شورای فرهنگی - اجتماعی زنان / اشتغال زن / شماره ۳ / ص ۷۷
- ۱۴- ام الفخر، علویه / یاقوت و مرجان / ناشر مؤلف / ۱۳۷۲
- ۱۵- موسوی خامنه، مرضیه / زنان در فرآیند توسعه / پایان نامه کارشناسی ارشد / دانشگاه تربیت مدرس / ۱۳۷۱
- ۱۶- هدایت، فرج ا... / فصل نامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان / سال نهم / شماره ۳۴ / زمستان ۱۳۸۵ / ص ۸
- ۱۷- قربانی، فرج ا... / مجموعه کامل قوانین اساسی - مدنی / انتشارات دانشور / چاپ دهم
- ۱۸- خمینی، روح ا... / صحیفه امام / موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) / تهران: ۱۳۷۸
- ۱۹- عاملی (شهید ثانی)، زین العابدین علی / مسالک الافهام / قم: موسسه الهارف الاسلامیه / چاپ اول / جلد ۸

- ۲۰- محقق داماد، سیدمصطفی / بررسی فقهی حقوق خانواده/ تهران: نشر علوم اسلامی / ۱۳۷۲
- ۲۱- هدایت، فرج‌ا... / فصل‌نامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان
- ۲۲- ناصر کاتوزیان / حقوق خانواده/ تهران/ شرکت انتشار / چاپ سوم / ۱۳۷۱ / جلد ۱ / ص ۲۲۹
- ۲۳- حجتی اشرفی، غلامرضا / مجموعه کامل قوانین و مقررات حقوقی قانون حمایت خانواده/ چاپ ۱۵ / تابستان ۱۳۷۴
- ۲۴- همان
- ۲۵- هدایت، فرج‌ا... / فصل‌نامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان
- ۲۶- ری شهری، محمد مهدی / منتخب میزان الحکمه / ترجمه؛ حمیدرضا شیخی / انتشارات دارالحديث / قم: ۱۳۲۵
- ۲۷- آذربایجانی، مسعود / مجموعه مقالات / اشتغالات زنان در جامعه / ص ۹۸۱
- ۲۸- لطف‌آبادی، حسین / روان‌شناسی رشد بزرگسالان / جلد ۲ / چاپ اول / ۱۳۷۸
- ۲۹- بشیری، محمد / بررسی ویژگی‌های شخصیتی طلاب و دانشجویان / موسسه پژوهشی امام خمینی
- ۳۰- هارلوک / رشد کودک / به نقل از دفتر همکاری حوزه و دانشگاه / روانشناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی / جلد ۲
- ۳۱- کلینی رازی، یعقوب‌ابن اسحاق / فروع کافی / دارالکتب الاسلامیه / جلد ۶ / تهران: ۳۲۸-۳۲۹ هـ
- ۳۲- نوری طبرسی، حسین / مستدرک الوسائل / بیروت: آل البيت / چاپ اول / جلد ۱۴
- ۳۳- بشیری، ابوالقاسم / اشتغال زوجین و آثار و پیامدهای آن بر فرزندان / ص ۸۸
- ۳۴- پیام زن / شماره یکم / سال سیزدهم / ص ۳۳